

Prof. dr. Omer HAMZIĆ
Izdavačka kuća „Monos“ Gračanica
E-mail: hamzicomer@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:355.4:355.48/.49(497.6 Posavina/Orašje)"1943/1945" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.163>

SUKOBI I NEPRIJATELJSTVA IZMEĐU USTAŠA I ZELENOG KADRA U POSAVINI KRAJEM DRUGOG SVJETSKOG RATA, SA POSEBNIM OSVRTOM NA ORAŠJE

Apstrakt: *Sukobi i općenito odnosi između ustaša i zelenog kadra (Bosanskih planinaca) u Posavini u posljednjih nekoliko mjeseci Drugog svjetskog rata u ovom prilogu posmatraju se u kontekstu općih prilika na evropskom i jugoslavenskom ratištu kada se već nagovještavao konačan slom fašističke Njemačke i njenih satelita u Evropi. Kako se približavao kraj rata, odnosi između ustaša i zelenog kadra općenito, a posebno u Posavini sve više su se zaoštravali i komplikovali. Dolazilo je do sve češćih nesporazuma i sukoba između manjih ustaških jedinica s jedne strane, koje su uglavnom popunjavali Hrvati katolici i „Bosanskih planinaca“ (Zelenog kadra) s druge strane, koje su popunjavali bosanski muslimani (ili kako su ih službeno zvali Hrvati islamske vjere). Ti sukobi na području Posavine, oko Brčkog, Gradačca, Modriče, Šamca i Orašja, u ovom prilogu promatrani su kao ilustracija realnog stanja odnosa NDH (ustaške vojne i civilne vlasti) prema bosanskim muslimanima (općenito) tokom Drugog svjetskog rata. Ti odnosi su, bez sumnje, bili vrlo složeni i višeslojni, opterećeni mnogim lokalnim specifičnostima koje se ponekad teško uklapaju u neke općepoznate šeme i narative.*

Puno je dokaza da je velika većina muslimanskog stanovništva, nakon početnih izraza lojalnosti i nade, uglavnom bila rezervisana i nepovjerljiva prema ustaškom režimu. Rasni zakoni, represija i progoni Srba, jevreja i drugih „nepoćudnih elemenata“, a potom ustanički val kao odgovor na tu represiju unijeli su strah i nesigurnost među stanovništvo, doveli do krvoprolića i osvetničkih akcija u kojima je stradalo muslimansko stanovništvo. Već u drugoj polovini 1941. svoje nezadovoljstvo stanjem u državi javno su iskazali najviđeniji bosanski muslimani potpisivanjem rezolucija u Sarajevu i nekoliko bosanskih gradova u kojima su zahtijevali od režima da prestane sa represijom na rasnoj osnovi, progonima i ubijanjima nevinih civila, u prvom redu Srba i Jevreja. S druge strane, spontano samoorganizovanje za odbranu od srpske ustaničke stihije u obliku seoskih milicija i legije u više područja Bosne i Hercegovine bilo

je posljedica nepovjerenja u sposobnost (i htijenje) hrvatske države da ih odbrani i osigura miran život, pogotovo nakon sporazuma sa čatnicima, sredinom 1942. godine. Najorganizovanija je, svakako, bila DOMDO pukovnija Muhamed-age Hadžiefendića, koja će aktivno djelovati od početka 1942. do jeseni 1943. godine u tuzlanskoj oblasti. Nakon prvog pada Tuzle u partizanske ruke, 2. 10. 1943, započet će njeno urušavanje i potpuni nestanak. Nedugo nakon tih dramatičnih događaja oko Tuzle, od preostalih perifernih dijelova DOMDO pukovnije (Zvornik, Živinice, Gračanica, kasnije i Brčko) formirat će se jedinice zelenog kadra (kasnije: „Bosanski planinci“), koje je ustaški režim morao nevoljko tolerisati. Nisu slučajno visoki vojno-politički organi NDH u svojim službenim izvještajima te jedinice stavljali u rubriku „odmetnici“. Do kraja rata tretirali su ih kao nepouzdan element po interese NDH, koji se morao držati pod kontrolom, a u pogodnom trenutku razoružati i rastjerati.

Pod pojačanim pritiskom jedinica NOVJ, već od septembra 1944. pa nadalje pojačale su se napetosti, a i nepovjerenje između jedinica Zelenog kadra („Bosanskih planinaca“) s jedne i ustaša s druge strane. Od kraja 1944. te napetosti će prerasti i u oružane sukobe u više mjesta bosanske Posavine. Ovdje su za primjer uzeti nespোরазumi i sukobi u Modriči, Odžaku, Šamcu i Orašju. Najdrastičniji i po posljedicama najteži, bio je sukob u Orašju koji se odigrao od 12-14. marta 1945, pa mu se ovdje i daje poseban akcenat.

U ovom radu učinjen je pokušaj da se historijskim činjenicama razbiju lokalni mitovi, ali i, još od ranije, duboko uvriježeni stereotipi, da su ustaše i „Zeleni kadar“ bili, ustvari, jedno te isto, da su imali iste ciljeve i da su se borili za „istu stvar“. To poistovjećivanje imalo je za cilj „prikačiti“ i bosanskim muslimanima bar onoliko ustaštva koliko i Hrvatima katolicima, koliko i četništva Srbima pravoslavicima. Srazmjerno tome odrediti i stepen njihovog učešća na pobjedničkoj strani. Samo demisticiziranjem tih nametnutih, u osnovi pogrešnih predstava iz naše prošlosti moguće je graditi kulturu sjećanja, povjerenje i dobre međunacionalne odnose, kako u nacionalno mješovitim zajednicama tako i na nivou čitave Bosne i Hercegovine. To i jeste svrha i smisao ovog istraživanja.

Ključne riječi: Bosanska Posavina, NDH, Ustaše, Zeleni kadar, Bosanski planinci, partizani, Modriča, Odžak, Bosanski Šamac, Brčko, Orašje.

CONFLICTS AND HOSTILITIES BETWEEN THE USTASHE AND THE GREEN CADRE IN POSAVINA AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR, WITH A SPECIAL FOCUS ON ORAŠJE

Abstract: *The conflicts and general relations between the Ustashe and the Green Cadre (Bosnian Mountaineers) in Posavina during the last few months of the Second World War are examined in this article within the context of the general situation on the European and Yugoslav fronts, as the final collapse of*

fascist Germany and its satellites in Europe was already looming. As the end of the war approached, relations between the Ustasha and the Green Cadre, especially in Posavina, became increasingly tense and complicated. There were more frequent misunderstandings and conflicts between smaller Ustasha units, mostly comprised of Catholic Croats, and the Bosnian Mountaineers (Green Cadre), predominantly composed of Bosnian Muslims (or officially referred to as Croatian Muslims of Islamic faith). These conflicts in the Posavina region, around Brčko, Gradačac, Modriča, Šamac, and Orašje, are viewed in this article as an illustration of the real state of affairs regarding the relationship between the Independent State of Croatia (Ustasha military and civilian authorities) and Bosnian Muslims (in general) during the Second World War. These relationships were undoubtedly very complex and multi-layered, burdened with many local specificities that sometimes did not fit into some well-known schemes and narratives.

There is ample evidence that the vast majority of the Muslim population, after initial expressions of loyalty and hope, were generally reserved and distrustful towards the Ustasha regime. Racial laws, repression, and persecution of Serbs, Jews, and other „undesirable elements“, followed by the insurgent wave as a response to this repression, instilled fear and insecurity among the population, leading to bloodshed and retaliatory actions in which Muslim civilians suffered. Already in the second half of 1941, prominent Bosnian Muslims publicly expressed their dissatisfaction with the state of the country by signing resolutions in Sarajevo and several Bosnian cities, demanding that the regime cease repression based on race, persecutions, and killings of innocent civilians, primarily Serbs and Jews. On the other hand, spontaneous self-organization for defense against the Serbian insurgent forces in the form of village militias and legions in several areas of Bosnia and Herzegovina was a result of distrust in the ability (and willingness) of the Croatian state to defend them and ensure a peaceful life, especially after the agreement with the Chetniks in mid-1942. The most organized was certainly the DOMDO battalion of Muhamed-age Hadžiefendić, which would actively operate from the beginning of 1942 until the autumn of 1943 in the Tuzla area. After the first fall of Tuzla into the hands of the Partisans on October 2, 1943, its collapse and complete disappearance would begin. Shortly after those dramatic events around Tuzla, from the remaining peripheral parts of the DOMDO battalion (Zvornik, Živinice, Gračanica, later Brčko), units of the Green Cadre (later: „Bosnian Mountaineers“) would be formed, which the Ustasha regime reluctantly had to tolerate. It is no coincidence that the high military-political authorities of the Independent State of Croatia classified those units as „rebels“ in their official reports. Until the end of the war, they were treated as an unreliable element against the interests of the Independent State of Croatia, which had to be kept under control and disarmed and dispersed at an opportune moment.

Under increased pressure from the NOVJ units, tensions and distrust between the units of the Green Cadre („Bosnian Mountaineers“) on one side and

the Ustasha on the other side intensified from September 1944 onwards. From the end of 1944, these tensions escalated into armed conflicts in several places in Bosnian Posavina. Here, misunderstandings and conflicts in Modriča, Odžak, Šamac, and Orašje are taken as examples. The most drastic and consequential conflict was the one in Orašje, which took place from March 12-14, 1945, and is given special emphasis here.

In this work, an attempt has been made to break local myths with historical facts, as well as, since earlier, deeply entrenched stereotypes, that the Ustaše and the „Green Cadre“ were, in fact, one and the same, that they had the same goals, and that they fought for the „same cause“. This identification aimed to „attach“ to Bosnian Muslims as much Ustasha ideology as to Catholic Croats, as much as Chetnik ideology to Orthodox Serbs. Accordingly, it determined the extent of their participation on the winning side. Only by demystifying these imposed, fundamentally mistaken perceptions from our past, can we build a culture of memory, trust, and good interethnic relations, both in ethnically mixed communities and at the level of the entire Bosnia and Herzegovina. This is the purpose and meaning of this research.

Key words: *Bosanska Posavina, NDH, Ustashe, Green Cadre, Bosnian Mountaineers, Partisans, Modriča, Odžak, Bosanski Šamac, Brčko, Orašje.*

Uvodne napomene

U svakom razmatranju odnosa između ustaša i Zelenog kadra (Bosanskih planinaca) u Posavini krajem Drugog svjetskog rata treba polaziti od činjenice da bosanski Muslimani nisu bili zadovoljni svojim položajem u NDH, takoreći od samih njenih početaka. Odbojnost je rasla sa pojačavanjem represije i progona Srba, Jevreja i drugih koje je režim proglasio „nepoćudnim“ kao i sa porastom straha od odmazde iz redova onih koji su bili izloženi toj represiji. Prije toga, doduše, bosanski muslimani su službeo proglašeni Hrvatima islamske vjere, a neslužbeno cvijećem hrvatskog naroda. Sa traumatičnim iskustvima sa (prosrpskim) vlastima u vrijeme monarhističke Jugoslavije, oni su u početku masovno iskazivali lojalnost i vjerovali da će nova država, oslonjena na Njemačku, donijeti red, mir i stabilnost, kakvu je svojevremeno donijela Austro-Ugarska. NDH je, međutim, bila sasvim nešto drugo.

Kako je u svom poznatom historijskom eseju „Od nade i lojalnosti do gorčine i otpora“ pisao naš poznati historičar Adnan Jahić, „za razumijevanje odnosa Bošnjaka prema NDH, od prvorazredne je važnosti objasniti samu prirodu odnosa ustaškog režima prema Bošnjacima. Suština tog odnosa nije bila tek u integriranju Bošnjaka u hrvatski državni projekat, odnosno hrvatsku nacionalnu ideologiju – u negiranju posebnosti Bosne i Hercegovine i nazivanju

Bošnjaka *cvijećem hrvatske narodnosti*.¹ Ti su odnosi, dakako, bili mnogo komplikovaniji, ponekad i teško objašnjivi.

Potpisivanjem rezolucija u Sarajevu i nekoliko drugih bosanskih gradova, već od polovine 1941. najviđeniji bosanski muslimaniju javno su zahtijevali od ustaških vlasti da se prestane sa ubijanjima i zločinima nad srpskim i jevrejskim stanovništvom, komunistima i ostalim koje su proglasili „nepoćudnim“. Premda je upitno koliki je bio stvarni učinak tih javnih istupa, niko dobronamjeran ne može osporiti poštene namjere i građansku hrabrost njihovih potpisnika - koja je bila nezamisliva u tadašnjoj porobljenoj Evropi.²

Najvidljiviji izraz svog nezadovoljstva, ali i nepovjerenja u NDH bosanski muslimani ispoljili su spontanom samoorganizovanjem za odbranu od srpske ustaničke stihije u obliku seoskih milicija i legije u više područja u Bosni i Hercegovini. „Mirovne“ sporazume koje su vojne i političke vlasti NDH, u namjeri da pacificiraju ustanak, potpisale sa četnicima (od sredine, 1942. godine, sa Ozrenskim i Majevičkim, Zeničkim i dr), bosanski muslimani su u strahu za goli život, doživjeli kao čin izdaje od države kojoj su do tada pokazivali kakvu-takvu lojalnost. S obzirom da su mnoga naselja ostala nezaštićena i direktno izložena osveti ustanika, morali su se sami pripremati za odbranu, pogotovo nakon četničkih zločina i prvog muhadžirskog talasa iz istočne Bosne. Sve to ubrzalo je samoorganizovanje i naoružavanje lokalnih muslimanskih milicija u više područja Bosne i Hercegovine (Bosanska krajina, Hercegovina i dr).

Na širem tuzlanskom području, to je rezultiralo ustrojavanjem Odjela narodnog ustanka, a kasnije DOMDO pukovnije Hadžiefendića, koja će aktivno djelovati od početka 1942. do jeseni 1943. godine, kada će, nakon prvog pada Tuzle u partizanske ruke (2. 10. 1943), doći do njenog urušavanja i potpunog nestanka. Raspad te jedinice počeo je onog trenutka kada je postala mobilizaciona baza za formiranje 13. SS divizije (u proljeće i ljeto 1943), a ubrzan dolaskom krupnijih jedinica NOVJ i jačanjem NOP-a na tuzlanskom području.³

¹ Adnan Jahić, Bošnjaci i Nezavisna država Hrvatska. Od nade i lojalnosti do gorčine i otpora, *Vrijeme izazova – Bošnjaci u prvoj polovini 20. stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb; Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014, 326.

² Omer Hamzić, Podsjećanje na dvije muslimanske rezolucije iz 1941. godine - Bijeljinsku i Tuzlansku, *Gračanički glasnik* br. 34, „Monos“, Gračanica 2012, 110-117

³ Vidi opširnije u: Esad S. Tihć, Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratišta i Posavine (1942-1943), *Gračanički glasnik*, br. 2, „Monos“ Gračanica 1996, 32-59; Omer Hamzić, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području Tuzlanske oblasti, *Časopis za društvena pitanja i kulturu Stav*, br. 6/7, „Monos“ Gračanica i Narodna i univerzitetska biblioteka Tuzla 2004, 63-77; Omer Hamzić, Edin Šaković, Odbrana Puračića i počeci Hadžiefendićeve legije, *Historijska misao*, god. III, br. 3, Društvo historičara, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla 2017, 247-283; Omer Hamzić, Antifašističko djelovanje skupine časnika Hadžiefendićeve DOMDO legije i njihovo pristupanje NOP-u, *Bošnjačko iskustvo antifaišizma, Zbornik radova XIX simpozija, Bošnjačka pismohrana*, Časopis Bošnjačke nacionalne zajednice za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, sv. 12, br. 36-37,

Za bosanske muslimane ustaše nisu nikad bili strana „od koje se treba oružjem zaštititi“, ali nisu bili ni strana za koju se vrijedilo boriti. U tome je i bila suština svih nesporeda i izvor međusobnog nepovjerenja. Jednostavno, muslimanski seljaci nisu željeli da se uključuju u ustaške oružane jedinice, u početku shvativši da su sa „lakomislenim učešćem u ustaškim protivrpskim akcijama izazvali nekontrolisanu odmazdu srpskih ustaničkih seljaka“ od koje su se morali sami braniti jer je ta vlast zatajila (pogotovo nakon već spomenutih ustaško-četničkih „mirovnih“ sporazuma).⁴ U tako nezahvalnom položaju, rasuti u vihoru rata, bosanski muslimani ostali su, takoreći, sve do konačne propasti NDH i tragedije koju obično stavljamo pod pojam Blajburga.

„Bosanski planinci“ i ustaše u Posavini

Nakon definitivnog urušavanja DOMDO pukovnije Hadžiefendića, od njenih perifernih ostataka (Zvornik, Živinice, Gračanica, kasnije i Brčko) formirat će se oružane grupe i jedinice zelenog kadra, koje je ustaški režim u početku morao nevoljko tolerisati. U te jedinice prvo su se uključili bivši pripadnici DOMDO pukovnije u selima u gornjem dijelu Spreče: Prnjavor, Petrovci, Rainci, Međaš, Vukovije, Tojšići, Gračanica kod Živnica i dr. U početku ih je bilo oko 800 naoružanih sa jedim mitraljezom, 3 puškomitraljeza i 372 puške, dok su ostali bili bez oružja. Te snage prikupio je Nešad Topčić, profesor iz Zvornika, tada u činu domobranskog pukovnika.⁵ Prema jednim izvorima u vrijeme prikupljanja tih jedinica deklarirao se kao ustaša⁶, dok u drugim nalazimo podatak da su mu prije toga ustaše „nudile da bude glavni stožernik u Zvorniku, što ovaj nikada nije prihvatio.“⁷

Za razliku od prethodnih oblika „muslimanske samoodbrane“ (DOMDO pukovnije i dr), Topčić je pokušavao „Zeleni kadar“ ustrojiti kao nezavisnu i samosvojnu formaciju. Nije se oslanjao na vojno-političke strukture NDH, već se nastojao povezati direktno sa Nijemcima.⁸ Nije se bez razloga „Zeleni kadar“

Zagreb 2013, 85-101; Omer Hamzić, Uzroci i posljedice izlaska oficira Hadžiefendića legije na partizansku teritoriju i njihovo političko djelovanje između Gračanice i Srebrenika u jesen 1943. godine, *Biljeg Srebrenika*, br. 7 i 8, Srebrenik 2010, 99-109.

⁴ Enver Redžić, Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija, „Svjatlost“, Sarajevo 1987, 21; Vidi opširnije: Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja – bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2023.

⁵ Esad Tihčić, Omer Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988, 237.

⁶ *Isto*.

⁷ Adnan Jahić, *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, DD „Zmaj od Bosne“ – KDB „Preporod“ Tuzla 1995, 107; Opširnije: Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja – bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2023.

⁸ Vidi opširnije: Gojko Malović, *Zeleni kadar – samosvojna muslimanska vojska u sjeveroistočnoj Bosni (1943-1945)*, Zbornik radova sa Naučnog skupa *Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća*, Društvo historičara, Tuzla 2017, 101-141.

u obavještajnim izvještajima određenih struktura NDH u to vrijeme redovno „stavljao“ u rubriku „odmetnici“ u koju su „stavljali“ i partizane i četnike.⁹ U tom kontekstu treba razumjeti nastojanje vojnih i civilnih vlasti NDH da se te jedinice što prije legalizuju i uklope u strukture hrvatske vojske.

Potvrdu za to nalazimo u izvještaju koji je 16. 11. 1943. veliki Župan Usore i Soli Bahrija Kadić prosljedio po povratku u „oslobođenu“ Tuzlu, koju su partizani u svojim rukama držali 40 dana: „Čim su Nijemci stigli u Tuzlu (nakon povlačenja partizana, nap. autora), prijavio im se Nešet Topčić radi saradnje. Tražio je municiju pa je uređeno da će im to donijeti 1. lovački zdrug u Doboju. Kako ove postrojbe nisu priznate od naših vlasti, a nazivaju se zeleni kader potrebno je preduzeti odgovarajuće mjere da se uspostavi saradnja između naših vojnih vlasti i ovih odreda da se iste legalizuju i da im se pruži pomoć za njihovu borbu. Ima ih i ranjenih koji se po odobrenju njemačkih vlasti liječe u tuzlanskoj bolnici.“¹⁰

Bivši pripadnici DOMDO pukovnije Hadžiefendića, koji su popunjavali redove „Zelenog kadra“, u velikom broju zadržali su svoje naoružanje ili su, pak, sami sebi nabavljali oružje, najviše švercom – uostalom, kao i u ranijem periodu.¹¹ „No, zeleni kadar se razlikovao od (Hadžiefendićeve – nap. autora) legije po tome što je imao mnogo izraženija muslimanska obilježja, što je bio prononsirano muslimanski.“¹²

Prvenstveni zadatak zelenokadrovaca „bio je samozaštita muslimanskih mjesta i muslimanskog stanovništva od svih opasnosti koje bi im prijetile, kako od strane četničkih tako i od partizanskih formacija i njihovih nasrtaja, a u posljednje vrijeme svoga postojanja, u proljeće 1945. i od ustaških formacija i njihovih dejstava.“¹³

Iako su vojne vlasti NDH, početkom 1944. godine, legalizovale jedinice „Zelenog kadra“ (kako je tražio i Veliki župan Bahrija Kadić) i „uklopile“ u regularno domobranstvo pod imenom „Bosanski planinci“ (u Treći, kasnije Deseti. posadni zdrug), pripadnici tih jedinica su, ipak, tretirani do kraja rata kao nepouzdan „muslimanski elemenat“, koji se morao držati pod kontrolom, a u pogodnom trenutku ili prevesti u ustaše ili rastjerati. Zato su ih više vojne komande i razdvajale u manje i nepovezane grupe u više međusobno udaljenih mjesta kao što su Brčko, Orašje Gradačac, Gračanica, Odžak, Modriča, Vlasenica i dr. Cilj je bio da se dezorijentišu i oslabe kako ne bi predstavljale opasnost kako

⁹ Redovito izvješće Izvještajnog odjela Ministarstva oružanih snaga br. 8293/tajno od 14. 12. 1943. godine – redovno izvješće br. 4, odaslano na 14 najvažnijih adresa u zemlji, uključujući i opunomoćenog njemačkog generala u Zagrebu. Vojni arhiv Jugoslavije, fond NDH, (VA, NDH, K. 150, f. 3)

¹⁰ E. Tihic, O. Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, 237.

¹¹ Rasim Hurem, *Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara u položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine*, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, br. 4, Sarajevo 1968, 535.

¹² A. Jahić, *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, 113.

¹³ G. Malović, *Zeleni kadar – samosvojna muslimanska vojska u sjeveroistočnoj Bosni (1943-1945)*, 125.

za aktuelnu civilnu vlast (koju su u velikoj mjeri već bile popunile ustaški nastrojene osobe), tako i za ustaške vojne jedinice pretežno, popunjene Hrvatima katolicima, među kojima je bilo i zagriženih ustaških zlikovaca, spremnih na sve. ...

Nakon pada Italije i preokreta na evropskom i jugoslovenskom ratištu, te definitivnog oslobođenja Tuzle (17. 9. 1944), što se u ovom prostoru smatra prekretnicom Drugog svjetskog rata, istočna Bosna je imala veliki operativno-strateški značaj za obje zaraćene strane: NOVJ na jednoj i njemačke snage u povlačenju, na drugoj strani (sa njima i Oružane snage NDH i sve druge kolaboracionističke snage). Preko istočne i sjeverne Bosne pružao se pravac povlačenja dijelova grupe njemačke armije „E“ i desni bok njemačke grupacije na Sremskom frontu. Zato se taj prostor tako žilavo držao i branio. Konkretnije, duž desne obale Save i donjeg toka Bosne u gradovima Bijeljini, Brčkom, Orašju, Bosanskom Šamcu, Gradačcu, Derventi i Doboju bile su raspoređene jake njemačke i Oružane snage NDH. Situaciju je komplikovalo prisustvo i djelovanje 13. SS „Handžar“ divizije, koja je od proljeća 1944. operisala u tom području. Oko svih tih spomenutih gradova, u sve većem broju koncentrisale su se i djelovale jake četničke snage, kako domaće tako i one koje su zajedno sa Dražom Mihajlovićem bježale iz Srbije na bosansku stranu. Ti gradovi bili su prave tvrđave i uporišta, prepuna vojske u raznim uniformama – od regularnih jedinica do odmetnutih grupa. Ustaško-domobranske snage nastojale su da, zajedno sa Nijemcima, po svaku cijenu održe prohodnim puteve Bijeljina – Brčko, Čelić – Brčko i Brčko Gračanica.¹⁴

Koncentracija Hrvatskih oružanih snaga, a posebno ustaških jedinica u Posavini, pojačana je nakon definitivnog oslobođenja Tuzle i drugih mjesta i područja koje su zauzimale jedinice NOVJ. Tako se, krajem 1944. godine na tom prostoru našla velika grupacija od oko 2.000 dobro naoružanih vojnika pod znakom „U“, kako domaćih sa tog prostora, tako i onih koji su dolazili sa strane. Osim gradova Brčkog i Orašja, njihova najjača uporišta bila su oko Modriče i Odžaka – u Garevcu, Prudu i Hasiću.

Brojno stanje „Bosanskih planinaca“ (Zelenog kadra) je variralo po pojedinim mjestima. U njihovim redovima nalazio se i veći broj dezertera iz 13. SS divizije, koja se već u septembru 1944. godine počela ubrzano raspadati. „Bosanski planinci“ činili su u to vrijeme jednu dosta heterogenu i slabo naoružanu skupinu, koja nije mogla ulaziti u veće sukobe. U tim jedinicama nalazili su utocište svi koji su izbjegavali mobilizaciju u hrvatsku vojsku: od onih koji su odbijali pozive u domobranstvo, pa do raznih dezertera – od „handžarovaca“ do „zakletih“ ustaša.

¹⁴ Esad Tihić, *Posavsko-trebavski narodnooslobodilački odred*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983, 264.

U formacijskom smislu, koncem oktobra ustaške snage bile su pod komandom Dvanaestog stajaćeg ustaškog zdruga, a zelenokadrovske u sastavu Trećeg., kasnije Desetog gorskog zdruga.¹⁵ ...

U novembru 1944. godine, uslijedila je reorganizacija oružanih snaga NDH spajanjem domobranstva i Ustaške vojnice, koje će u operativnom smislu djelovati kao Hrvatske oružane snage (HOS). Brčko je postalo glavno vojno sjedište tih snaga za područje sjeveroistočne Bosne. U Brčkom je stacionirano zapovjedništvo Dvanaestog. stajaćeg ustaškog zdruga, na čijem se čelu nalazio bojnik Petar Dujić. Treća i Šesta bojna iz sastava tog zdruga zaposjedale su liniju Bosanski Šamac-Odžak-Modriča-Orašje. Zapovjednik 6. bojne bio je Avdaga Hasić iz Kladnja, koji je sa svojim preostalim snagama, u povlačenju, došao na ovo područje poslije pada Tuzle. „Bojna je imala jednu satniju u Donjoj Mahali, pod zapovjedništvom Saliha Hasića, kojeg je nakon kraćeg razdoblja, već u avgustu 1944. godine, zamijenio satnik Ivan Grgić. Osmo bojna Dvanaestog zdruga djelovala je na području Županje i Babine Grede, i njoj su formalno pripadale i jedinice s područja Domaljevca koje je predvodio Marko Tomušić Skico. I u ostalim selima bile su stacionirane manje ustaške grupe kojima su zapovijedali domaći ljudi: Tunjica Kovačević u Tolisi, Ivo Deljković u Donjoj Mahali, Pejo Karlović u Matićima i najvjerovatnije Husnija Suljić u Orašju.¹⁶

Tako se, krajem 1944. i početkom 1945. godine na prostoru Posavine, a posebno oko Brčkog i Orašja, našao pravi konglomerat međusobno suprotstavljenih, često i odmetnutih jedinica „raznih vojski“ koje će se, kao u opasnom zmijskom klupku, međusobno napadati, poduzimati osvetničke pohode, organizovati odmazde i ubistva, sklapati neočekivana lokalna savezništva i primirja... Neovisno od glavnih frontova ili po strani od njih, u tom konglomeratu, na lokalnom planu, događaji će se često razvijati po nekoj svojoj posebnoj logici ili bez ikakve logike. U takvom haosu vodilo se niz malih i besmislenih ratova (često i sa bizarnim povodima) u kojima su se činili zločini na svim stranama. Osim ustaško-četničkih sukoba i osvetničkih akcija i s jedne i s druge strane, sve je češće dolazilo i do sukoba između gotovo poluraspuštenih jedinica „Bosanskih planinaca“ (dominantno Muslimana) i isto tako nediscipliniranih ustaša (dominantno Hrvati).

Povremena neprijateljstva i uopće odnos između ustaša i „zelenog kadra“ u Posavini u završnici Drugog svjetskog rata nije bio jednosmjernan, već ga treba promatrati kao višeslojan proces, koji se razvijao prema lokalnim prilikama. Riječ je o kulminaciji, od ranije konstantno prisutnih tenzija i nepovjerenja, koje će od početnih sumnjičenja, nacionalne i vjerske netrpeljivosti dovesti i do oružanih obračuna i teških zločina.

¹⁵ Grupa autora, *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Odbor za monografiju „Modriča i okolina u prošlosti“, Modriča 1986, 266.

¹⁶ Marko Matolić, *Orašje i okolica u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945)*, Orašje 2023, 157.

Manjih ili većih nesporazuma i sukoba između ustaša i „Zelenog kadra“ bilo je skoro u svim mjestima. U ovom radu kao karakteristični u fokusu su sukobi u Modriči, Odžaku i Orašju. Najdrastičniji i po posljedicama najteži, bez sumnje, bili su sukobi koji su se odigrali od 12-14. marta 1945. na području Orašja.

„Protivdržavna djelatnost“ zelenokadrovaca u Modriči i Odžaku

Početkom septembra 1944. godine stanje sigurnosti na širem području Gradačca bilo je jako nepovoljno, a odnosi na relaciji „Bosanski planinci“ – ustaše jako zategnuti. Povod za jedan od većih sukoba između ustaša i „Planinaca“ u Modriči bio je doista bizaran. Kako je izvijestila Kotarska oblast Gradačac u pismu Velikoj župi Posavje u Brodu na Savi, do sukoba je došlo nakon što su ustaše od jednog građanina nasilno oduzeli vojničke cipele, čemu su se „Bosanski planinci“ iz mjesne jedinice oštro suprotstavili, pa je došlo i do međusobnog puškaranja. Kada je ustašama pristiglo pojačanje iz sela Garevca, „Bosanski planinci“ su se povukli preko rijeke Bosne u Odžak, pa je izbjegnut teži sukob i nije bilo žrtava. Srećom, ovaj sukob je brzo izglađen, pa su se „Bosanski planinci“ bez većih problema vratili u Modriču. Na drugoj strani, u međuvremenu, desilo nekoliko manjih ekscesa i oružanih sukoba između ustaša i četnika u kojima je bilo više žrtava.¹⁷

Za razliku od kotarskog predstojnika u Gradačcu Osmana H. Jusufovića, koji je kao uzrok sukoba naveo nasilno oduzimanje cipela, puno više detalja o tom sukobu naveo je zapovjednik 3. sati VI. bojne 12. ustaškog zdruga u Modriči, ustaški djelatni poručnik Dragutin Varga u svom dopisu koji je poslao 25. 9. 1944. na adresu Glavara Glavnog stožera u Zagrebu. Iz tog dopisa naslućuje dubina sukoba i složenost situacije na tom području, koja se, po svemu sudeći, nije mogla tako brzo izgladiti kako je sa svoje strane izvijestio kotarski predstojnik u Gradačcu. U ovom slučaju radilo se, o ozbiljnijem oružanom incidentu, koji je bio posljedica ranijih sukoba, zaoštrenih odnosa i mržnje između „Planinaca“ (muslimana) i ustaša (katolika) u Modriči: „Dana 5. IX. 1944. dao sam uhitbeni nalog za neke planince, koje sam trebao izpitati, jer su psovali ustaše i govorili da su Ustaše samo pljačkaši. Kada ih je moja ophodnja htjela sprovesti u stožer na preslušanje, naišla je jedna jača grupa planinaca sa oružjem te ih je htjela oteti, a kako je moja obhodnja morala izvršiti moj nalog, na što je jedan planinac imenom Sejfudin Pelesić opalio tri naboja iz samokresa kao znak uzbune. Na taj znak su i ostali planinci počeli pucati prema mojim vojničarima, a na to su i moji zauzeli borbeni položaj prema njima.

Kako sam bio uvjeren u njihovom protudržavnom radu – dotadašnjim njihovim radom, jer su imali stalnu vezu sa četnicima i banditima, to sam ih

¹⁷ VA, NDH, k. 178, f. 1, dok. 41. Predmet: Kotarska oblast u Gradačcu, 15. 9. 1944, *Izvještaj o stanju prilika na području kotare Gradačac za vrijeme od 1 – 15. rujna 1944.*

pozvao da predaju oružje, a kada to nisu izvršili onda sam brzim poduhvatom zauzeo njihove položaje t.j. stožer, te neke pohvatao i razoružao, a ostali su se razbježali preko rijeke Bosne u Jakeš i Odžak. Vlastiti gubitci: dvojica lako ranjeni vojnici. Svu njihovu pismohranu sam pronašao, te se moje priašnje uvjerenje potpuno dokazalo sa dopisima koje su slali četnicima, te ih izvještavali kao na pr. tko se nalazi u Ustaškoj mladeži, tko u redovima Ustaša itd. Među ostalim sam našao pismo naslovljeno na zap. bos. planinaca u Odžaku poručnika Ferhada Kapetanovića od „komandanta četničke brigade“ u Skugriću Milankovića, a pisano po nekom Mustafi A. Mulaliću iz „Vrhovne komande Jugoslovenske vojske“¹⁸, a kojeg Vam u originalu dostavljam.“¹⁹

U nastavku ovog dopisa slijede uobičajene optužbe da „Bosanski planinci“, to jest „Zeleni kadar“, šuruje i sa četnicima i sa partizanima i da su „Planinci“ bili glavni krivci za pad Tarevaca u partizanske ruke. U dopisu se navodi kako je većina „Bosanskih planinaca“ četnički nastrojena i da rade protiv probitaka NDH, „što se je dokazalo najnovijim događajima tj. kada su Tarevce predali bez opaljenog naboja u ruke banditima 12. IX. 1944, te kojom prilikom je palo u ruke bandita dva strojosamokresa i nepoznati broj pušaka, a planincima se nije ništa dogodilo.“²⁰

U svom izvješću ustaški poručnik je konkretno i predložio šta bi trebalo poduzeti da se onemogući protudržavna djelatnost zelenokadrovaca u Modriči: „Bilo bi potrebno da se ukine njihova bojna u Bos. Šamcu, te da ih se razoruža, a oružje da se da onima koji će da brane probitke NDH i koji su spremni uvijek da polože svoje živote za Poglavnika i N.D.H, a takovih ljudi ima mnogo u tom kraju. Napominjem da su neki muslimani-težaci u Tarevcima uvidjeli čemu vodi rad bos. planinaca, te su mi ponudili zajedničku suradnju u odbrani od bandita, pa su htjeli i da pređu u ustaške redove, ali to im je bilo spriečeno od njihovih viših zapovjednika. Osnivanjem jedne posadne Ustaške bojne u Modriči bilo bi omogućeno da priđu u ustaške redove svi pošten i iskreni Hrvati-Muslimani kao i katolici koji su već svi u Ustašama od godišta 1892. do 1927. godišta.“²¹

Iako prijedlog ovog ustaškog dužnosnika sadrži i uobičajeni propagandni naglasak (pominjanje muslimanskih seljaka koji žele preći u ustaše...), on odražava suštinu nesporazuma između ustaša (Hrvata), koji su težili da što više

¹⁸ Mustafa Mulalić, predratni prosrpski političar i publicista, narodni poslanik Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) za gračanički kraj. U vrijeme kada je pisao ta pisma bio je član Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), u Štabu Draže Mihajlovića, te član Centralnog nacionalnog komiteta Ravnogorskog četničkog pokreta. Imao je konkretan zadatak da u pokret privuče što više uglednih Muslimana, pa je slična pisma slao na više adresa, među ostalim i u Gračanici, ali bez ikakvog uspjeha.

¹⁹ Historijski muzej Bosne i Hercegovine, fond Ustaške nadzorne službe (UNS); dalje: HMBiH, f. UNS, K. 16, dok. 3757, 25. 9. 1944, Predmet: Izvješće o radu planinaca u Modriči (pisano rukom), od 25. 9. 1944. Glavaru Stožera N.V. – Zagreb, Zapovjedništvo 3. Bosanskih sati, VI. bojne 12. ustaškog sdruga, br: 72/taj, u potpisu: Dragutin Varga, ust. dj. poručnik, zap. 3. sati VI. bojne 12. ust. sdruga u Modriči.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

Muslimana privuku u svoje redove i „Bosanskih planinaca“ (muslimana), koji su nastojali da to po svaku cijenu izbjegnu. Ustaše su nastojale da iznutra razbiju preostale jedinice „Zelenog kadra“, da njegove pripadnike ili čitave jedinice privuku (preimenuju, preobuku) u ustaše i da ih „bace“ u borbu za ustaške ciljeve, uglavnom protiv NOVJ. To su nastojali postići lukavstvom, silom, ucjenama, obećanjima... Jedan od poznatijih slučajeva desio se u Gračanici, kada je zapovjednik „Zelenog kadra“ u Sokolu Ibrahim Pjanić, u septembru 1944. godine, svoju kompletnu jedinicu „preveo“ u ustaše i postrojio je kao 25. ustašku bojnu – prethodno odbivši da je „prevede“ u partizane.²² ...

Situacija u Odžaku bila je nešto složenija zato što su brojne probleme i izgrede u gradu i okolini duže vrijeme činili razuzdani pripadnici 39. (poluodmetnute) ustaške bojne. Uzalud su bile urgencije narednika Ferhata Kapetanovića, zapovjednika mjesne posadne jedinice „Bosanskih planinaca“ iz sastava 10. zdruga kod viših ustaških instanci da zavedu red i smire svoje razuzdano ljudstvo, sklono neredima. Tako se krajem jula 1944. dogodio jedan ozbiljniji incident, takođe s bizarnim povodom. I u ovom slučaju ustaše iz spomenute bojne nasilno su oduzeli vojničke cipele jednom pripadniku „Bosanskih planinaca“. Na prijavu oštećenog, narednik Ferhat Kapetanović, odmah je uputio nekoliko svojih ljudi, da zajedno sa ustaškim vodnikom Ilijom Studenovićem, ustanove šta se stvarno dogodilo. Kad su pronašli nasilnika, ustašu Alojzija Lubina i pokušali ga uhapsiti i privesti, on je na njih zapucao, ranivši „Bosanskog planinca“ Zaima Topalovića, koji je od posljedica ranjavanja za nekoliko dana umro. Vijest o toj smrti izazvala je revolt ne samo u jedinici „Bosanskih planinaca“, već i u masi Muslimana u gradu, koji su zahtijevali primjerenu kaznu i odmazdu. Samo je blagovremenom intervencijom nekoliko uglednih muslimana, među kojima i zapovjednika „Planinaca“ Kapetanovića, kao i upravitelja Kotarske ispostave Marka Ralice, spriječen otvoreni obračun muslimana i katolika u gradu i stanje se prividno smirilo. Iako je dato obećanje da će ubica biti uhapšen i predat ratnom sudu, to se nije desilo, a iz ustaškog zapovjedništva dolazilo je cinično objašnjenje „da to ne mogu učiniti zbog „razuzdanosti“ svojih ljudi.“²³

U smirivanje situacije uključio se i Veliki župan Župe Posavje Urumović, koji je krajem avgusta uputio pismo Ministarstvu unutarnjih poslova. U tom pismu optužio je pripadnike mjesne ustaške 39. bojne da su počinili „najgora kriminalna djela“, kao i časnike te jedinice koji „izgrednike niti pozivaju na odgovornost niti kažnjavaju“.²⁴ U isto vrijeme, iz ustaške bojne žalili su se da u redovima „Bosanskih planinaca“ u Odžaku ima više stotina „stranaca“

²² O tome opširnije u: Edin Šaković, Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti), *Gračanički glasnik*, br. 34, „Monos“ Gračanica 2012, 48-110; Omer Hamzić, Ratni putevi i stranputice viteza Pjanića – neka obilježja Sokola u Drugom svjetskom ratu, *Gračanički glasnik* br. 11, „Monos“ Gračanica 2001, 110-112.

²³ HR-HDA-254, V. T. broj: 127/1944. (cit: Nikica Barić, Prilog poznavanju povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu, *Historijska traganja* br. 20, Institut za istoriju, Sarajevo 2021, 281).

²⁴ *Isto*.

– muslimana i to ne samo s područja Posavine, nego i iz drugih krajeva Bosne, koji umjesto da se uključuju u jedinice u Odžaku kako bi sudjelovali u borbama, odlaze svojim kućama i uglavnom se više ne vraćaju. Mnogi od njih dolazili su iz partizanskih redova kao dezerteri, vjerovatno po pozivu vlasti, a na osnovu Pavelićeve amnestije od polovine jula 1944. godine. Stoga su iz zapovjedništva odžačke 39. ustaške bojne zahtijevali da „Bosanski planinci“ otpuste sve „strance“ iz svojih redova i upute ih njihovim kućama pod nadzor vlasti NDH. Isto tako tražili su da se iz redova „Planinaca“ otpuste svi katolici zato što su ih manje više smatrali dezerterima.²⁵

Slična upozorenja dao je i Marko Ralica, kao upravitelj kotarske ispostave u Odžaku u svom redovnom izvješću od 20. novembra 1944. godine. I on se žalio da u redovima „Bosanskih planinaca“ vlada nered, te da se pripadnici te jedinice bave krijumčarenjem i preprodajom vojne imovine. Svoj dopis počeo je sljedećom rečenicom: „U posljednje vrijeme sve više zaoštravaju se prilike na ovom području između Ustaša – katolika i Legionara – muslimana.“ Slijedi upozorenje da je Odžak postao „neko utočište stranaca – muslimana,“ koje formalno u svoje redove prima odžačka legija, što bi moglo dovesti do težih posljedica za čitav grad. Nadalje je ukazao na sve učestalije pojave šverca, u čemu su prednjačili „Bosanski planinci“. Ustaše su se, inače, najviše protivili javnoj prodaji vojne odjeće građanskim osobama. Na to se i ukazuje u ovom dopisu: „U više navrata pozvao sam sebi u ured zapovjednika legije, te sam mu na liep način obrazložio kako nie liepo i ne častno izdavanje propustnica u ovu svrhu odnosno u svrhu kupovanja i prodaje vojne odjeće jer će nastati jednog dana veliko neraspoloženje i nezadovoljstvo kod ustaša, što je sada i došlo. On mi je samo dao odgovor da legionari ne primaju nikakove plaće od države i da se na neki način moraju izdržavati.“²⁶

Zbog svih tih problema upravitelj Kotarske ispostave Odžak je 18. novembra 1944. godine pozvao sebi u ured zapovjednika „Zelenog kadra“ Fehrata Kapetanovića, „te mu preporučio u koliko želi, da mjesto Odžak izbjegne nesreći, koja se približava pragu, da odmah najodlučnije i najenergičnije pristupi preustrojstvu svoje legije, te ih ovih dana pretopi u Ustašku Vojnicu, jer će samo ovaj korak moći stišati ovdašnje zagrijano stanje.“ Na to mu je Kapetanović odgovorio da bi o preustrojstvu svoje jedinice u ustaše „želio porazgovarati i sporazumjeti sa Avdom Mešićem, ustaškim bojnikom, inače iz Kladnja, a sada navodno u Bos. Šamcu.“ (ovdje se misli na Avdagu Hasića, nekadašnjeg zapovjednika Bojne branilaca Kladnja n.a).

Ustvari, Ralica je tražio da se legija („Bosanski planinci“) raspusti i da se njeni pripadnici upute u domobranstvo, ukoliko se ne upišu u Ustaški vojnici – jer njihova jedinica, kako je procjenjivao, nije bila sposobna da se uključi u

²⁵ HR-HDA-254, taj. broj: 3053/1944., Taj. Broj: 3083/1944. Opširnije o „Poglavnikovoj amnestiji“ vidi: N. Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva NDH*, 486-488. (cit. N. Barić, *Prilog poznavanju povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu*, 281)

²⁶ VA, NDH, K. 153c, f. 7, dok. 1. Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost – *Izveštaj Ispostave Kotarske oblasti u Odžaku o sukobu između ustaša-katolika i legionara-muslimana*, od 3. 1. 1945.

odbranu grada od četnika i partizana. Ako „Bosanski planinci“ ne pređu na ustašku stranu, Ralica je zatražio da se u Odžak odmah pošalje 200 domobrana ili ustaša sa stranem (iz drugih mjesta), kako bi se domaćim ustašama (39. bojna) „najenergичnije zabranio njihov nasilni rad...“²⁷

I pored tih nastojanja do smirivanja situacije u Odžaku, ipak, nije došlo. U gotovo svakodnevnim neredima i obračunima pripadnika raznih vojski, najteži se desio početkom novembra 1944. kada su ustaše ubili trojicu Muslimana - pripadnika SS divizije, što je ponovo izazvalo veliko nezadovoljstvo među muslimanima. Nekoliko dana kasnije, 9. novembra, desilo se još jedno ubistvo, koje je ponovo uzburkalo stanje u gradu. Brat zapovjednika odžačke ustaške bojne Ivan Rajkovačić, zapovjednik 3. satnije, na ulici je, usred dana, ubio Jakova Skopljaka, kako se pretpostavljalo, zato što je prethodno služio u jedinici „Bosanskih planinaca“. Ustaše su, inače, strogo zabranjivale katolicima uključivanje u „Zeleni kadar“, jer se tako izbjegavalo sudjelovanje u borbama, a mjesto katolika Hrvata je, po tim rezonima, bilo u njihovim, to jest ustaškim, a ne u muslimanskim redovima.²⁸

Budući da su ovi i slični događaji uticali na dalje zaoštavanje odnosa između katolika i muslimana u Odžaku, veliki župan Urumović se 22. novembra 1944. obratio Župskoj redarstvenoj oblasti u Brodu na Savi sa zahtjevom da povede istragu protiv svih sumnjivih osoba, najčešće povratnika iz partizana, koji su nalazili utočište u redovima „Bosanskih planinaca“, kao i o svim dotadašnjim ispadima i nasilju ustaša. O teškom stanju u Odžaku obaviješten je i Glavnostožerni ured Ministarstva oružanih snaga NDH, koji je naredio poduzimanje mjera da se po svaku cijenu spriječi izbijanje otvorenih sukoba između ustaša i „planinaca“. Ne znamo je li šta stvarno i poduzimano po ovim zahtjevima, ali je činjenica da je kasnije u Odžaku bilo manje sukoba između „Planinaca“ i ustaša nego u drugoj polovini 1944. godine. No, to ne znači da su pripadnici 39. ustaške bojne izmijenili svoje držanje.²⁹ Izgleda da je krajem 1944. Ferhat Kapetanović napustio dužnost zapovjednika „Bosanskih planinaca“ u Odžaku, a da je tu dužnost od njega preuzeo dotadašnji stegovni časnik u toj jedinici, poručnik Haznadar, koji je možda i sam dao svoj doprinos tom smirivanju.

„Zeleni kadar“ u odbrani Orašja - od ustaša

Prema dostupnim izvorima, može se zaključiti da su krajem 1944. i početkom 1945. godine, veće gradove u Posavini uglavnom posjedali „Bosanski planinci“, regularno redarstvo, ponedje i Nijemci, dok su okolna sela držale

²⁷ Isto.

²⁸ HR-HDA-254, taj. broj: 3261/1944, taj. broj: 276/1945. (cit. N. Barić, *Prilog poznavanju povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu*, 282).

²⁹ HR-HDA-254, taj. broj: 517/1945; taj. broj: 708/1945, (cit. N. Barić, *Prilog poznavanju povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu*, 284).

ustaške i četnike snage, zavisno od nacionalne i vjerske strukture tih naselja. Netrpeljivost između ustaša i „Bosanskih planinaca“ (Zelenog kadra) imala je više uzroka. Nespremnost bosanskih muslimana da ratuju za već propalu NDH bila je, ipak, „uzrok svih uzroka“. Otuda su postojali kontakti i saradnja „Bosanskih planinaca“ ne samo sa partizanima, već ponegdje i sa četnicima. To je, s druge strane, nailazilo na osudu u svim ustaški orijentisanim krugovima i u oficijelnoj vlasti, u ustaškim jedinicama pogotovo.

Međutim, u zavisnosti od lokalnih prilika, tu je moglo biti i drugih razloga za nesporazume, počevši od tradicionalne vjerske netrpeljivosti, pa do ličnih i privatnih razmirica, zavisno i od specifičnih mjesnih prilika počesto i od međuljudskih i međukomšijskih odnosa, ali generalno, raskol se dešavao po političkoj liniji poimanja i prihvatanja ili neprhvatanja hrvatstva i ustaške hrvatske države od strane bosanskih muslimana. U nizu sličnih, spomenimo jedan primjer iz Orašja koji pokazuje da sukob na liniji zeleni kadar – ustaštvo nije bio samo, uslovno rečeno, sukob Hrvata katolika i bosanskih muslimana, već nerijetko i sukob muslimana i s jedne i s druge strane. Iako je u to vrijeme ustaški tabornik u Orašju bio Bećir Bećirević (dakle, po vjeroispovijesti musliman), zapovjednik mjesne jedinice „Zelenog kadra“ Nurija Tvica, nije se libio da 22. jula 1944. godine uhapsi ustaškog simpatizera, „poznatog i uglednog domaćina i posjednika iz Orašja Šefragu Suljića“ i pod pratnjom dvojice „planinaca“ sprovede u zatvor u Brčko, „ne dozvolivši mu da ponese sa sobom ni najnužnije stvari.“ Međutim, pošto je Suljić bio već istaknuto ime među ustašama za njega se, kako piše izvještač, odmah zauzeo Ustaški logor u Brčkom, te je „dotični“ brzo oslobođen. „Obćenito je uvjerenje da je Šefraga Suljić uhićen po pripadnicima „Zelenog kadra“ što se je uvijek isticao kao Hrvat i nepomirljivi ustaša, što nikako nije u skladu sa načelima „zelenokadrovaca“ „koji šuruju i sa četnicima i sa partizanima“, stoji u obrazloženju izvještača.

Inače, zapovjednik „Zelenog kadra“ u Orašju Nurija Tvica u to vrijeme je izbjegavao svaki dodir sa hrvatskim vlastima, ali je zato održavao tijesne veze sa istomišljenicima – pripadnicima SS postrojbi.³⁰ Otvoreno se ispoljavao kao protivnik ustaša, pa je tako, između ostalog, zaprijetio smrću i spomeutom

³⁰ U ustaškim krugovima znalo se da je zapovjednik posadne satnije „Zelenog kadra“ u Orašju Nurija Tvica u to vrijeme bio član partizanskog N.O.O. i da je održavao veze sa partizanima u okolini Brčkog. Interesantno je da su Tvicu sredinom septembra uhapsili organi njemačkog vojnog redarstva u Brčkom i pouzdano utvrdili da je kupovao i slao lijekove partizanima. Saznavši za to hapšenje, dvojica uglednih muslimana iz Brčkog zatražili su od četničkog zapovjednika u Brčkom Pavla Gajića da njegovi ljudi presretnu na putu njemačku patrolu i silom pokušaju osloboditi Tvicu. Međutim, akciju nije odobrio pravoslavni pop, zato „što Nurija Tvica nije „njihov“ pripadnik, misleći time, vjerovatno, na njegovu muslimansku vjeru“ - pa nije ni izvedena. No, u vezi s tim zanimljiv je zaključak doušnika, koji je očigledno dobro poznao stanje u „Zelenom kadru“: „Za pripadnike „zelenog kadra“ značajno je u ovom slučaju da su spremni zatražiti pomoć od bilo koga i surađivati s bilo kime. Kako je taj pokret – po zamisli zapovjednika Nešeta Topčića – zamišljen kao obrana muslimanskog svijeta od srbstva, ovakvim postupcima pojedinih njegovih dielova gubi sam pokret na svojoj važnosti, budući zapovjedništvo nije u stanju držati svoje jedinice na određenom pravcu i stanovištu.“ Nurija Tvica – uhićenje: pouzdanik iz Brčkog dostavlja 18. 9. 1944, VA, NDH, K. 153c, f. 4, dok. 13.

ustaškom taborniku Bećiru Bećireviću. Čak mu je zabranio svako kretanje noću po Orašju, „jer da će u protivnom dati nalog straži da na njega puca.“³¹

Od sredine februara do sredine marta 1944. godine, na širem prostoru Posavine boravila je 18. hrvatska istočnobosanska NOU brigada. Plan je bio da se u Posavini odmori i popuni svoje redove, te da pokuša hrvatsko stanovništvo privući na stranu NOP-a.³² Međutim, njeno političko djelovanje u tom prostoru nije dalo očekivane rezultate. Organizovane su konferencije sa narodom, ali odziv nije bio zadovoljavajući. Ustaške grupe u hrvatskim selima oko Orašja bila su prilično dobro organizovane i pripremljene za odbranu od svakog napada, pa je i prije dolaska 18. hrvatske brigade, u njima bilo više oštih sukoba sa partizanima, koji su nadirali u ove prostore. Jedan od najžešćih dogodio se 13. 3. 1944. godine pri pokušaju 18. hrvatske da zauzme sela Matiće i Donju Mahalu. Ustaške snage pružile su žestok otpor i potisnule brigadu prema Orašju „gdje su se partizanskim jedinicama priključili i neki lokalni muslimani i otvorili vatru na hrvatske legionare.“ Izgleda da je upravo za vrijeme tih operacija uspostavljen kontakt između zapovjednika oraškog „Zelenog kadra“ Nurije (zv. Nurko) Tvice i partizana. U literaturi je ostalo zabilježeno (Esad Tihić i dr) da je taj Tvica sa nekoliko svojih saradnika bio inicijator priključivanja muslimana u brigadu i da je na tome aktivno djelovao.³³ Nakon nekoliko mjeseci, Tvica se spominje kao komunistički saradnik u Gradačcu. Po svemu sudeći, on se pod prijetnjom ustaša morao povući iz Orašja. Na mjestu zapovjednika zelenog kadra u Orašju zamijenio ga je Samid Hadžiomerović.

Marko Matolić u svom spomenutom radu tvrdi da je upravo, saradnja muslimana i „Zelenog kadra“ sa partizanima, te odlazak uglednijih muslimana u partizanske redove bio „početak animoziteta između oraških muslimana, odnosno njihovog zelenog kadra i hrvatskih legionara i ustaša, koji će kulminirati pred kraj rata.“³⁴ Međutim, „animoziteti“ su imali dublju pozadinu, pa su se počeli ispoljavati i prije tih sukoba

Obavještajne službe NDH pratile su djelovanje „Zelenog kadra“ i njegovog vođe Nešada Topčića, koji je iz taktičkih razloga otvarao pregovore i sa partizanima i sa majevičkim četnicima, ali i sa nekim nižim komandama 13. SS divizije, od kojih je nastojao izvući što više oružja, obećavajući im da će ga okrenuti protiv partizana i četnika. U isto vrijeme podsticao je dezerterstvo

³¹ VA, NDH, K. 153c, f. 3, dok. 19. Predmet: Pouzdanik iz Orašja na/S dojavljuje 4.8.1944. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost o prijateljskim odnosima i saradnji Bosanskih planinaca sa četnicima u Bosanskom Šamcu i Orašju na Savi.

³² Marko Matolić, *Boravak 18. Hrvatske NOU brigade u Posavini u veljači i ožujku 1944. godine, s posebnim osvrtom na njezino djelovanje na području današnjih općina Orašje i Domaljevac-Šamac*, *Historijski pogledi*, god, V, br. 8, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2022, 305. <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.302>.

³³ Đorđe Baltić, *Obavještajni rad, Osamnaesta hrvatska istočnobosanska NOU brigada*, Odbor za izradu i izdavanje monografije, Tuzla 1988, 284-286.

³⁴ M. Matolić, *Boravak 18. Hrvatske NOU brigade u Posavini u veljači i ožujku 1944. godine, s posebnim osvrtom na njezino djelovanje na području današnjih općina Orašje i Domaljevac-Šamac*, 310.

vojnika iz tih jedinica i njihov prelazak u redove „Zelenog kadra“. Često dezertstvo i „bježanje“ u redove „Bosanskih planinaca“ iz jedinica SS i ustaša bio je razlog povremenih nesporazuma i netrpeljivosti među komandama tih jedinica.

Tokom ljeta 1944. godine bilo je povremenih kontakata pa i saradnje „Zelenog kadra“ sa nekim četničkim jedinicama u okolini Bosanskog Šamca, ali i u samom Orašju, što su vlasti NDH pažljivo pratile i oštro osuđivale. U jednoj dojavi iz Županje (pod šifrom „Šuma“), s kraja maja 1944. godine pripadnici legije (dojavljivač ne upotrebljava termin „Zeleni kadar“) sumnjiče se za saradnju s četnicima, te „da ih pomažu raznim potrebštinama“, uključujući i streljivo i špijunske usluge. Čak je naveo i imena petorice saradnika - Muslimana, koje bi trebalo „privesti strogom nadzoru i onemogućiti im daljnju suradnju s četnicima.“³⁵

Na postojanje te saradnje upozoreno je i u pouzdaničkom izvještaju s početka avgusta 1944. godine, kojim se dojavljivalo da su u zadnje vrijeme u Šamcu i Orašju primijećeni vrlo bliski prijateljski kontakti između „Bosanskih planinaca“ i četnika. Vodeći ljudi „Zelenog kadra“ priredili su četnicima čak i gozbu prilikom njihovog dolaska u Orašje iako su bili naoružani strojnicama i ostalim „savremenim naoružanjem“, te su ih isto tako poslije gozbe srdačno ispratili iz grada. Prije toga je uz podršku Kotarske oblasti u Brčkom, posadna jedinica „Bosanskih planinaca“ protjerala sve ustaše i iz Šamca i iz Orašja. Pod izgovorom da želi spriječiti nered, potpuno im je zabranila povratak i kretanje po tim mjestima, smatrajući sebe jedinim gospodarom u njima. I pored te zabrane, ustaške grupe iz susjednih katoličkih sela povremeno su upadale u Šamac, Orašje i druga mjesta, izazivajući svakodnevne ekscese koji su pojačali međunacionalne napetosti.³⁶

O vidno narušeni i zategnutim odnosima između ustaša i „Zelenog kadra“ u Orašju govori se i u dojavi od 19. 8. 1944. godine da je jedna patrola zelenokadrovaca uhapsila i razoružala dvojicu ustaša, koji su, kako je pisalo, pokušali oduzeti oružje od jednog naoružanog četnika. Stavivši se u zaštitu četnika, zelenokadrovci su uhapšene ustaše držali nekoliko sati u zatvoru, a zatim ih pustili kući.³⁷

I u Orašju se kao i u Odžaku i drugim gradovima, pojavljivalo sve više dezertera, većinom pripadnika SS postrojbi i Hrvatskog domobranstva, koji su bježali iz svojih jedinica i stajali se pod zaštitu „Bosanskih planinaca“. Na nagovor zapovjednika iz „Zelenog kadra“ uglavnom se nisu više vraćali sa dopusta u svoje jedinice. U tome vrbovanju su, izgleda, kako piše u nekim izvještajima, imali „do sada mnogo uspjeha“. Osim Orašja i Šamca, „u istom smislu nastojao je djelovati i „Zeleni kadar“ u Brčkom.“ Na tome se najviše

³⁵ HMBiH, F UNS, k. 14, dok 3272, 24. 5. 1944, Saradnici četnika u Orašju.

³⁶ VA, NDH, k. 153c, f. 3, dok. 19. Predmet: Pouzdanik iz Orašja na/S dojavljuje 04.08.1944. Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost o prijateljskim odnosima i saradnji Bosanskih planinaca sa četnicima u Bosanskom Šamcu i Orašju na Savi.

³⁷ Isto.

angažovao zapovjednik brčanske bojne „Bosanskih planinaca“ natporučnik Jerković, kako je pisalo, u jednom izvještaju, „bivši jugoslovenski djelatnik i častnik“. Međutim, njegove mogućnosti za vrbovanje bjegunaca u svoju jedinicu bile su ograničene. Osim „Planinaca“, u Brčkom su bile stacionirane i druge vrlo jake ustaško-domobranske i njemačke snage, pored kojih jednostavno nije bilo moguće razviti tu aktivnost. Zato je Jerković sve vojne bjegunce, umjesto u svoju jedinicu, upućivao u Orašje tamošnjem zapovjedniku “Zelenog kadra”.³⁸ To se, svakako znalo u ustaškim i njemačkim obavještajnim krugovima.

Velikog odjeka u Posavini i šire imalo je ubistvo komandanta Trećeg gorskog zdruga „Bosanskih planinaca“, pukovnika Nešada Topčića, sredinom decembra 1944. godine. Neposredno nakon što je smijenjen sa dužnosti komandanta, Topčić je presretnut i ubijen dok se sa svoja tri pratioca vraćao iz Orašja, na putu za Modriču.³⁹ Kao ni mnoga druga, ni ovo ubistvo nikada nije do kraja rasvijetljeno.⁴⁰ Umjesto Topčića, za novog komandanta 3. gorskog zdruga, čije će sjedište u međuvremenu biti premješteno iz Brčkog u Gračanicu, došao je potpukovnik Anđelko Švab.⁴¹ ...

Krajem 1944. i u prvim mjesecima 1945. godine, u Orašju i okolini desilo se više teških ekscesa koji su postepeno eskalirali u otvorene sukobe. Otvoreni sukob sa tragičnim posljedicama i vidnim obilježjima ratnog zločina odigrao se od 11-14. marta 1945. godine i to između pripadnika 7. ustaške posadne bojne Donja Mahala i „Bosanskih planinaca“, stacioniranih u samom Orašju. Zeleni kadar je „vladao“ u samom gradu, a ustaše u susjednim hrvatskim selima.

Zapovjednik Oružničke postaje Gradačac (koja je u to vrijeme „pokrivala“ i Orašje, narednik Samir Karabašević, podnio je izvještaj o tom krvavom sukobu 19. 3. 1945. godine i to na četiri adrese: Zapovjedništvu 4. oružničke pukovnije Brod, Župskom oružničkom zapovjedništvu Brod, Kotarskoj oblasti Brčko i Kotarskom oružničkom zapovjedništvu Brčko.

Šta se, zapravo, dogodilo?

³⁸ *Isto.*

³⁹ Topčić Nešet, pukovnik i zapovjednik gorskog zdruga bosanskih planinaca – ubijen – izvještaj kotarskog predstojnika Osmana H. Jusufovića Velikoj župi Posavje od 21. 12. 1944. godine, VA, NDH, K. 178, f. 6, dok. 2.

⁴⁰ U dostupnim dokumentima mogu se naći razne verzije o motivima i počinocima zločina: od partizana, ustaša i četnika, pa do verzije o klasičnoj izdaji ili ubistvu iz koristoljublja. Činjenica je da su Topčićeve aktivnosti, a posebno česte odlaske u Sarajevo i tri uzastopna odlaska u Njemačku pratile obavještajne službe svih strana na tom prostoru. Po nekim izvještajima, Topčić je na tom putu nosio veliku količinu novca, pa je moguće da je napadnut i ubijen iz čistog koristoljublja kakvih je slučajeva u to vrijeme bilo jako puno. Navodimo za ilustraciju samo dio doušničkog izvještaja o djelatnosti Zelenog kadra u Brčkom, koji nosi datum 24. 11. 1944. godine: „Primili smo slijedeće podatke: „Muslimanski živalj, koji živi u selima na području kotara Brčko, nalazi se u velikoj većini u postrojbama „Zelenog kadra“ pod zapovjedništvom Nešada Topčića. Pripadnici spomenutog kadra nezadovoljni su, odnosno razočarani u pogledu djelatnosti svog vodje. Nezadovoljni su najviše zbog toga, što im Nešad Topčić nije nikada u svojim govorima spomenuo Poglavnika i N.D.H, a doznali su da ih isti namjerava uputiti u Njemačku.“ HMBiH, F. UNS, k. 16, dok. 3894, 25. 11. 1944.

⁴¹ Zbornik NOR-a, IV, knj. 32, dok 155, 656-657; VA, NDH, k. 178 f. 6, reg. br. 2.

Kako piše u spomenutom izvještaju, tokom noći između 10. na 11. mart 1945. „Bosanski planinci“ u Orašju priredili su za sebe neku zabavu, kojoj je prisustvovao i njihov zapovjednik iz Brčkog, nadporučnik Subašić sa svojih nekoliko pratilaca. Da li zbog dojava o mogućem napadu ili zbog nečega drugog (to ne piše u dokumentu) već ujutro, 11. 3, oko 4 sata „Bosanski planinci“ su svoje snage stavili u stanje pripravnosti. Treba napomenuti da su u više navrata ranije, ustaše iz Vidovica na čelu sa svojim zapovjednikom, ustaškim zastavnikom Stankom Čizmešijom pokušavale izvesti napad na Orašje. Svaki puta se pronosila vijest da imaju namjeru razoružati „Planince“, svaki puta „Planinci“ su uvodili mjere pripravnosti da to osujete i spriječe. Međutim, vladao je strah i nepovjerenje. Otuda toliki oprez.

Tragičnim događajima i počinjenom zločinu, spomenuta zabava možda je bila povod, ali ona, zasigurno nije bila i uzrok. Već sutradan nakon zabave, negdje oko 10 sati, pronio se glas da će na Orašje krenuti ustaše 7. ustaške posadne bojne kao i ustaše iz hrvatskog sela Vidovice. Pola sata kasnije, veća grupa naoružanih ustaša iz Vidovica, sa svojim zapovjednikom na čelu, prošla je kroz Orašje i nastavila prema Donjoj Mahali. Izvještač navodi da je zapucalo istog dana u 13.30 sati, da je borba trajala do 17 sati i da su se u borbi upotrebljavali čak i minobacači i „strojno“ oružje. Ko je prvi počeo, „tačno se ne može ustanoviti“, za svaki slučaj ogradio se izvještač. Borbe su nastavljene i sutradan, 12. 3. - intenzivno od 14 do 18 sati. U izvještaju je pisalo da su te sukobe isprovocirali „Bosanski planinci“. Narednog dana (13. 3), izgleda, bilo je samo međusobnih čarkanja. Napokon, 14. 3. oko 12 sati na Orašje su krenule jače i dobro naoružane ustaške snage, koje su uspjele protjerati branitelje prema Brčkom. „Prilikom ulaska ustaša u Orašje i povlačenja domobrana planinaca iz Orašja bilo je žrtava od 60 do 70 što mještana što stranaca, medju ovim žrtvama bilo je djece i žena. Od poginulih pronađeno je 36 leševa medju kojima ima djece i žena. Ovi leševi su sahranjeni u muslimansko groblje u Orašju.“⁴²

Kako se može zaključiti iz nekih drugih izvora, navedenog dana, ustvari, ustaše iz Domaljevca, na čelu sa svojim zapovjednikom Škicom (Marko Tomušić), čije je sjedište bilo u Baziku (selu pokraj Domaljevca) i ustaše iz Donje Mahale izvršile su napad na orašku jedinicu „Bosanskih planinaca“ i zauzele grad. U međuvremenu, ustaše su dobile pomoć iz Bosanskog Šamca, a „Planinci“ iz Brčkog. U Orašju je, po ovom drugom izvoru poginulo 88 „Planinaca“ i običnih građana koje su ustaše ubijale nasumice, među poginulim spominje se i neki Safet Šerić iz Bosanskog Šamca.⁴³ „Prilikom povlačenja

⁴² VA, NDH, k. 178, f. 7, dok. 19, Oružnička postaja Gradačac, Predmet: Izvješće o događajima u mjestu Orašju dostavlja Velikoj župi Posavje o sukobu domobrana Bosanskih planinaca i ustaša 11. marta 1945.

⁴³ Nikša Nezirović, *Monografija Bosanskog Šamca – od najstarijih vremena do 1945. godine*, D.o.o. „Kula“, Šamac 2011, 544.

„Planinaca“ iz Orašja i ulazka ustaša u Orašje bilo je pljačkanja i to u milijardskim ciframa.“⁴⁴

Uz sve manjkavosti i nedostatke spomenutog oružničkog izvještaja, iz njega se ipak može razaznati pravi uzrok tako tragičnom, može se reći međunacionalnom obračunu: „Ovome svemu je glavni razlog vjerska netrpeljivost, a još tome stare zađevice i mržnja može biti prije 10 i više godina, koje su (se) u ovom sukobu ispoljavale.“⁴⁵

Izvjestilac je podsjetio da je u prethodnoj, 1944. godini u selu Domaljevac ubijen jedan „planinac“ iz Orašja (neki Halilović) i da je to ubistvo pojačalo već ranije stvorenu mržnju između muslimana i katolika.⁴⁶ U izvještaju se ne navodi da li je ubistvo rasvijetljeno i jesu li ubice kažnjene, ali je konstatovano da su početkom 1945. međunacionalni odnosi (misli se na Srbe, Hrvate i Muslimane) bili potpuno zatrovani.

Početkom januara pohapšeno je i protjerano oko 25 osoba pravoslavne vjere koji su se slučajno zatekli na pijaci u Orašju. Znalo se da su ih pohapsile i odvele ustaše iz Domaljevca. Zločin je izazvao osudu i veliko negodovanje Muslimana u Orašju. Taj ustaški zločin će povećati zategnutost između hrvatske i muslimanske strane. U tako zatrovanoj atmosferi, stizale su prijetnje da će ustaše napasti i razoružati „Planince“, nastavljene su međusobne pljačke i otimačine... Izgleda da su u tim neredima po Orašju zaplijenjene i opljačkane veće količine oružja, koje je pripadalo „Planincima“ zbog čega je, izgleda, i došlo do otvorenog sukoba između ustaša i bosanskih planinaca.⁴⁷

Na obje strane u tim jedinicama bili su vojni bjegunci (dezerteri) „koji su se, kako piše u izvještaju, „kod svojih kuća u sadanje postrojbe uveli i izvršavaju samovolje i nedjela jednih prema drugima.“ Radilo se o vojnim bjeguncima iz svih rodova vojske pa čak i iz Poglavnikovih tjelesnih združova

⁴⁴ VA, NDH, k. 178, f. 7, dok. 19, Oružnička postaja Gradačac, Predmet: : Izvješće o događajima u mjestu Orašju dostavlja Velikoj župu Posavje o sukobu domobrana Bosanskih planinaca i ustaša 11. marta 1945.

⁴⁵ *Isto*

⁴⁶ Marko Matolić je utvrdio da se radilo o Ahmetu Haliloviću, rođenom 1921. godine, koji je ubijen u Domaljevcu 10. lipnja 1944. godine. M. Matolić, *Orašje i okolica u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945)*, Orašje 2023, 164

⁴⁷ Poznato je da oraški „Planinci“ nisu stupali u borbu sa partizanima, već naprotiv da je njihov zapovjednik Nurija Tvica, trgovac po zanimanju, bio u kontaktu sa nekim partizanskim jedinicama oko Brčkog. Moguće je da je Tvica s pojedinim pristalicama bio inicijator priključivanja jednog broja Muslimana partizanima, te da su ga možda zbog toga i hapsili njemački redarstvenici, sredinom avgusta 1944. godine. To hapšenje opovrgava tvrdnje da je saradivao sa nekim SS jedinicama na terenu Brčkog, izuzev ako u njima nije našao saradnike NOP-a. Nije poznato kako se izbavio iz ruku Nijemaca, ali zbog svoje sigurnosti više nije mogao biti zapovjednik „Planinaca“ u Orašju. Njega je zamijenio Samid Hadžiomerović. „Nekoliko mjeseci kasnije, Tvica se spominje kao komunistički suradnik u Gradačcu koji u Orašje mora ići prurušen što bi moglo značiti da tamo nije bio dobro došao,“ M. Matolić, *Boravak 18. Hrvatske NOU brigade u Posavini u veljači i ožujku 1944. godine, s posebnim osvrtom na njezino djelovanje na području današnjih općina Orašje i Domaljevac-Šamac*, 310. Tvica je preživio rat, došao je u Orašje po oslobođenju kao provjeren komunistički kadar i imao vrlo zapaženu ulogu tokom uspostave i učvršćivanja nove vlasti, ali i komunističke represije u neposrednom poraću.

„na štetu ne samo za ovdašnje žitelje nego i za državne interese.“⁴⁸ Otuda i zaključak izvještača da ove pljačke i nedjela, ustvari, „nisu učinile ustaše niti domobrani („planinci“, nap. autora), nego vojni bjegunci, koji se kriju kod svojih kuća pod maskom ustaša i domobrana.“⁴⁹ ...

Prema navodima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, do 1945. godine u Orašju nije bilo težih ekscesa i zločina iako je ustaška organizacija bila poprilično jaka i brojna, uspostavljena odmah u aprilu 1941. godine kao tabor. U dokumentu Komisije navode se imena tabornika i dvadesetak istaknutijih članova, među kojima su dominirali Hrvati.⁵⁰ U 1941. godini, u vrijeme okupacije, predsjednik općine bio je Josan Živković (vjеровatno Joso ili Josa, nap. autora), zemljoradnik, 55 godina star, iz Donje Mahale, koji je vršio ustašku propagandu, naročito kupio dobrovoljce za Istočni front, „Članovi ove ustaške organizacije u 1941. godini nisu činili na teritoriju Mjesnog odbora Orašje nekih naročitih zločina, nego su zalazili u okolna sela Obudovac, Žabare, Draganovce, Gajeve i druga sela.“ U 1942. godini ustaše su uhapsili dva lica i otpremili u Brčko, gdje su i ubijeni, u 1943. jedno lice deportovali su u logor Stara Gradiška, gdje je i ubijeno. U 1944. godini, kako stoji u zapisniku Komisije, nije bilo nikakvih zločina.⁵¹

U svojoj monografiji o Orašju, prof. Galib Šljivo, zbog zadatog koncepta i okvira knjige (obima oko 250 stranica), periodu Drugog svjetskog rata posvetio je svega dvije stranice, što je, svakako premalo. U tom dijelu knjige najviše se i govori o sukobima između ustaša i „Bosanskih planinaca“, te počinjenom zločinu u Orašju, polovinom marta 1945. godine, što je bez sumnje i bio najkrupniji i najtragičniji događaj u tom mjestu u toku Drugog svjetskog rata. Zato je i ostao u trajnom narodnom pamćenju, ali sa jednim predznakom u hrvatskom, a sa drugim u bošnjačkom narodu. Svoj pogled na te događaje Šljivo je dao oslanjajući se samo na narodno pamćenje (ne navodi izvore), pa su mu se u tekstu potkrale i neke nepreciznosti. Između ostalog, događaj vremenski smješta desetak dana ranije. Prvo konstatuje da je tokom rata Orašje bilo „izvan preduzimanja velikih ratnih zahvata“, te da je grad štitio „Zeleni kadar“ i u njemu održavao red. Podsjeća da je krajem rata i u Orašju vladalo veliko siromaštvo, da je vojska (ne precizirajući koja) organizirala racije u gradu, uglavnom pazarnim danom, koje su bile sve češće, a vlast sve nemoćnija kako se približavao kraj rata.

⁴⁸ VA, NDH, K. 178, f. 7, dok. 19, Oružnička postaja Gradačac, Predmet: Izvješće o događajima u mjestu Orašju dostavlja Velikoj župi Posavje o sukobu domobrana Bosanskih planinaca i ustaša 11. marta 1945.

⁴⁹ *Isto.*

⁵⁰ Na spisku ustaških tabornika u Orašju za 1941. navedena su sljedeća imena: Živković Mato, trgovac, 40 godina star iz Donje Mahale, Đurčević Stjepan, zv. Braco, bravar, 40 godina star iz Oštre Luke, Živković Ilija Josin, trgovac, 32 godine star iz Donje Mahale Koncem 1941. i početkom 1942. godine tabornik je bio Hadžimerović Ibrahim, trgovac, 60 godina iz Orašja. Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu Bosanski Šamac, *Zapisnik... inv. br. 56654.*

⁵¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu Bosanski Šamac, *Zapisnik... inv. br. 56654.*

Spominje se jedna velika racija, početkom 1945. godine u kojoj je „nekoliko desetina pravoslavnih pohapšeno, deportovano u Domaljevac i tamo pobijeno“.⁵² Radilo se, ustvari, o 22 seljaka srpske nacionalnosti iz okolnih sela, a ne o 25, kako je gore spomenuto, koji su pohvatani na putu dok su se vraćali iz Orašja svojim kućama ili u samom Orašju, odakle su ih odveli u selo Domaljevac, gdje su pobijeni i bačeni u Savu.⁵³

Prema Galibu Šljivi, neposredan povod za izbijanje neprijateljstava između „ustaške vojske“ i „zelenog kadra“ bio je pokušaj još jedne racije i deportovanja Srba, koju su pripadnici „Zelenog kadra“ spriječili.⁵⁴ Kako je „Zeleni kadar“ bio slabiji, morao se povući iz Orašja prema Brčkom. „Ostavši bez vojne zaštite, Orašje nije pružilo otpor ustaškoj vojsci, pa je 6. marta 1945. godine (netačan datum, n. a) uhapšeno nekoliko desetina građana Orašja, koji su pobijeni uglavnom kod džamijske bašte ili vrtova na putu prema Lončarima“. Oslanjajući se na sjećanja starijih Orašjana, autor je naveo imena trideset lica koja su tom prilikom pobijena, neka su, zbog ograničenosti izvora, nepotpuno i neprecizno navedena. Iz spiska Galiba Šljive vidi se da su u tom masakru pobijene čitave porodice, ali i neke osobe iz drugih mjesta (Gradačac, Brčko) koje su se tu zatekle.⁵⁵

U Zapisniku Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu Bosanski Šamac nalazi se 27 imena žrtava kao i više imena njihovih ubica. U zapisniku se navodi 14. mart 1945. kao dan velikog zločina u kojem su ustaše ubile 73 lica. I u tom dokumentu se navodi da sve žrtve nisu bile iz Orašja, pa ih Komisija nije ni mogla identifikovati. „jedino su nam poznata imena lica, koja potiču sa našeg teritorija.“ Radilo se o trideset osoba, među kojima je bilo i dvoje djece.⁵⁶ Prema istom izvoru, ustaše su nakon izvršenog

⁵² Galib Šljivo, *Orašje 1863-1995*, Mjesna zajednica, Orašje 2001, 84-85.

⁵³ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu Bosanski Šamac, *Zapisnik sastavljen dana 14. 8. 1946. godine u mjestu Bosanskom Šamcu, po izaslaniku Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu, a po predmetu saslušanja svjedoka o počinjenim zločinima okupatora i njegovih pomagača počinjenih za vrijeme okupacije, a na teritoriji Mjesnog narodnog odbora Orašje, inv. br. 56654*, (Od 22 ubijene osobe Komisiji su bila poznata sljedeća imena: Ristanić Spasoje, zemljoradnik iz Gajeva, srez Brčko, Vujić Drago, zemljoradnik iz Lončara, srez Brčko, Petrović Milan iz Donjih Žabara – Brčko, Stanković Panto iz Gornjih Žabara, srez Gradačac, Ristanić Cvijeta, domaćica, žena Spasojeva iz Gajeva).

⁵⁴ Iz teksta se ne može razaznati da li se ovdje misli na već spomenutu raciju iz januara ili na spriječeni pokušaj neke nove racije na Srbe.

⁵⁵ U svojoj knjizi prof. Šljivo je naveo sljedeća imena: M. Simo, M. Sime supruga, Šajber, inženjer, Šajberova supruga, Šajberova kćerka, Čimbur (?), Šerifović, vodnik zelenog kadra, Sadiković Sadik, krojač, Džafić Sulejman, Isić Mustafa – Rus, Čolić Sakib, Šerić Safet (Bosanski Šamav), Selimović Hanifa, Zlatkić Abdurahman, Redžepović Ago, Demirović Mustafa – Arnauče, Doljančić Himze supruga, Doljančić Himze dijete, Hantalašević Ahme dijete, Topčić Mustafa, Tvica Sulejman, Gorak Hasan, Isić Zahir, Tukulj Mujo – Golub, Kadić Atifov sin, Zlatkić Suljo – Sorči, Kamberović Ahmet (?), Redžepović, Pašaga, Zlatkić Aljo Mušanov. Galib Šljivo, *Orašje 1863-1995*, Mjesna zajednica, Orašje 2001, 85.

⁵⁶ Na spisku ubijenih nalaze se: Džafić Sulejman, hodža, 28 godina star, Kamberović Ahmed, đak, 22 godine star, Čolić Sahib, obuçar, 22 godine star, Redžepović Avdo, krojač 20 godina, Gorak

zločina “popljačkale“ skoro sve kuće ubijenih lica, kao i simpatizera NOP-a. Štete su bile milionske. Isto tako navedena su i imena nekoliko izvršilaca, koji su, kako je navedeno, bili pod komandom ustaškog dopukovnika Avdage Hasića.⁵⁷ ...

Nakon ovog tragičnog sukoba i počinjenog zločina, u Orašju je stacionirana jedna ojačana ustaška satnija iz Brčkog koja je bila zadužena da održava red i mir u samom mjestu. Iz žandarmerijske postaje tražili su da se ta satnija pojača jer je stanovništvo bilo jako zastrašeno, a mnogi su iz Orašja već bili izbjegli u razna druga mjesta gdje je vladao red i mir. Ukoliko bi se ova posada iz Orašja povukla, za njom bi se iselilo i preostalo stanovništvo. Ta poruka nije imala efekta jer je otposlata vlastima u rasulu. Tražila su se pojačanja sa strane, „pošto u ovom kraju“, kako se tvrdilo, „mogu samo stranci, t.j. one postrojbe staviti red koje nisu rodom iz ovdašnjeg kraja, a ukoliko bi se pustilo

---

Hasan, zemljoradnik, 26 godina, Isić Mustafa, kočijaš, 48 godina, Isić Sahib, đak, 17 godina, Sadiković Sahib, krojač, 36 godina, Tvica Sulejman, trgovac, 50 godina, Nišlić Mustafa, radnik, 40 godina, Zlatkić Alija, radnik, 26 godina, Redžepović Pašaga, 36 godina, Zlatkić Sulejman, trgovac, 38 godina, Doljančić Esmā, domaćica, 30 godina, Doljančić Atko, dijete, 7 godina, Maksimović Simo, trgovac, 54 godine, Maksimović Draginja, domaćica, žena Simina, 42 godine, Doljančić Salih, radnik, 22 godine, Selimović Hanifa, domaćica 21 godina, Topčić Mustafa, pekar, 30 godina, Kadić Vahedin, đak, 21 godina, Tukulj Mustafa, radnik, 34 godine, Hadžiomerović Ibrahim, službenik duhanske stanice, 34 godine, Trtak Omer, službenik duhanske stanice, 31 godina, Stanković Vlajko, poslovođa „Bate“, 35 godina, Stanković Kata, domaćica oko 30 godina, žena Vlajkova, te dvoje djece Vlajkove, čija imena Komisiji nisu bila poznata, svi iz Orašja. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu Bosanski Šamac, Zapisnik... inv. br. 56654*; Hajrija Landžo, stara 33 godine dala je izjavu pred Komisijom da je njen muž Mehmed, star 38 godina ubijen od ustaša u Orašju kod Brčkog 14. 3. 1945. godine. „Bio je izaslanik društva „Merhamet“ u Posavini radi nabavke hrane za Društvo koje je tada opskrbljivalo skoro sve izbjeglice-muhadžire, koji su bili u Sarajevu. Ustaše su tražile od Muhameda novac „Merhametov“ iako nije htio da da niti da pokaže gdje je, te su ga na najgrozniji način mučili i mrcvarili, pa zaklali. O tome posjedujem potvrdu od Mjesnog narodnog odbora Orašje, broj 900/45“. Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu, *Zapisnik sastavljen 28. maja 1946. godine pred Gradskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sarajevu inv. br. 54321*. Napomena: Na ovom spisku, vjerovatno zbog nepreciznosti iskaza svjedoka našla su se i imena dvojice službenika Duhanske stanice (Trtak Omer i Hadžiomerović Ibrahim), koji nisu ubijeni u ovom maskaru već su ih nekoliko dana ranije ubile ustaše iz Boka (županijska strani Save). Tom prilikom, ubili su iz Orašja i Arifa Muhmadarevića iz Orašja koji je bio s njima. Tijela su im bačena u Savu i nikada nisu pronađena. M. Matolić, *Orašje i okolica u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945)*, Orašje 2023, 197.

⁵⁷ Kao izvršioци navedene su osobe: Grgić Ivan, ustaški satnik (rodом iz Kupresa), Živković Ilija Josin, koji je bio politički eksponent i propagator, Filipović Ivo (to je, ustvari Deljković Ivo, n.a.), zemljoradnik iz Donje Mahale, zapovjednik satnije, Marjanović, ustaški satnik, nepoznato otkuda je, Dujić, ustaški natporučnik, nepoznato otkuda, Gadža mlađi (rodом iz Gračanice, n.a.), ustaški poručnik, Okić Pavo, zemljoradnik, 40 godina iz Donje Mahale, Gregić Marko, opančar, 30 godina iz Donje Mahale, Klarić Josa, zv. Jole iz Donje Mahale, zemljoradnik, Perić Marijan, zemljoradnik iz Boka, 30 godina star., te drugi koji su navedeni u priložecem spisku zločinaca sastavljen po Mjesnom odboru u Orašju. Osim gore navedenih ustaša, kao ustaša isticao se Živković Ivo, zemljoradnik, 32 godine star iz Ugljare. Tokom 1943. godine bio je na službi u logoru Jasenovac, gdje je „zaradio“ i čin ustaškog poručnika. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu Bosanski Šamac, Zapisnik... inv. br. 56654*.

da ovdašnje postrojbe domobrana (t.j. „Zelenog kadra“, n.a) i ustaša, koji su kod svojih kuća, stavljaju red može samo doći do pokolja i onog što je najgore za narod i državu.“⁵⁸

Međutim, nakon sukoba sa zelenokadrovcima, nije bilo vremena za konsolidaciju spomenute ustaške jedinice u Orašju U tom području, kao i u čitavoj zemlji, red i mir će, definitivno uspostavljati neke druge snage.⁵⁹

U toku noći, 4. aprila, Južna operativna grupa divizija Prve armije NOVJ prenijela je težište svojih operacija iz rejonu Bijeljine u rejon Brezovog polja i Brčkog. Sa novih položaja, te jedinice prešle su u opšti napad, 5. aprila ujutro. Brčko je palo u partizanske ruke 7. aprila 1945, nakon čega se 5. i 17. divizija prebaciju preko Save, nastavljajući dejstva prema Županji, dok je Druga divizija, nastupajući desnom obalom Save, 8. aprila oslobodila Orašje (partizani su ušli sa 4. brigadom), 11. aprila u Bosanski Šamac (sa 2. i 3. brigadom, poslije žestokih borbi na prilazima Šamcu, posebno u Hasiću). Prije toga, 9. aprila 16. brigada 25. divizije oslobodila je Modriču.⁶⁰

I tu je počinjala neka nova historija.

Zaključak

Mada je teško generalisati mnoge lokalne protivrječnosti tokom Drugog svjetskog rata (a ovdje govorimo o Posavini), historijski izvori, nedvojbeno potvrđuju da je odnos bosanskih muslimana prema NDH u kojoj im je, sticajem nesretnih ratnih okolnosti bilo „dato“ da žive, postepeno evoluirao, kako napisao prof. Adnan Jahić, „od nade i lojalnosti, do gorčine i otpora“. Sukob između ustaša (Hrvata katolika) i zelenog kadra (bosanskih muslimana), krajem rata, posljedica je ili izraz ili posljedica upravo te „gorčine i otpora“.

Ima dosta arhivskih izvora koji govore o suštini i karakteru nesporazuma i sukoba između ustaških jedinica i jedinica „Zelenog kadra“ (Bosanskih planinaca) u Posavini, krajem 1944. i početkom 1945. godine. I ovaj rad je pokazao da je pogrešno bilo poistovjećivati ili stavljati znak jednakosti između ustaša i „Zelenog kadra“ u Bosni i Hercegovini. Naprotiv, iako su pripadali istoj zaraćenoj strani, u osnovi pogrešnoj, realno su imali različite ciljeve, pa su njihovi odnosi varirali od međusobnog nepovjerenja do prikriivenih ili otvorenih sukoba. Neposredni povodi za te sukobe mogli su biti i bizarni, ponekad i

⁵⁸ VA, NDH, k. 178, f. 7, dok. 19., Oružnička postaja Gradačac, Predmet: : Izvješće o događajima u mjestu Orašju dostavlja Velikoj župu Posavje o sukobu domobrana Bosanskih planinaca i ustaša 11. marta 1945.

⁵⁹ O obračunu između ustaša i „Bosanskih planinaca“ i počinjenim ustaškim zločinima u Orašju sredinom marta 1945. godine, govori se u čitavom jednom poglavlju pod naslovom „Sukob lokalnih ustaša i oraškog zelenog kadra“ u knjizi Marka Matolića *Orašje i okolica u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945)*, Orašje 2023, 153-171. U knjizi se iznosi niz manje poznatih detalja, zasnovanih ne samo na pisanim izvorima, već i na usmenim kazivanjima o događaju.

⁶⁰ E. Tihić, O. Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, 270

neshvatljivi, ali dublji uzroci su posljedica razočarenja u ustašku vlast i u ono što nije valjalo, prvenstveno u njenim temeljima - rasnom karakteru ustrojstva te vlasti, represiji prema Srbima, Jevrejima i komunistima, u nemoći da zaštiti ugroženo stanovništvo od ustaničke, pretežno srpske odmazde i osvete...

Kuda su vodili i kako su završili ti duboki antagonizmi i podjele, pokazao je i krvavi sukob između pripadnika posadne jedinice „Bosanskih planinaca“ u Orašju, pretežno muslimana i ustaških jedinica iz obližnjih hrvatskih sela, pretežno katolika, polovinom marta 1945. godine. Radilo se o tragičnom sukobu koji je odnio nekoliko desetina života na obje strane i to na samom kraju rata.

Po svim svojim obilježjima, bio je to obračun između muslimana i Hrvata (iako je u njemu stradalo i nekoliko Srba), koji će dugoročno imati negativne posljedice u međunacionalnim odnosima čitavog tog kraja. U narodnom pamćenju događaj je ostao zabilježen s pozicije nevine žrtve, kako kažu, i na jednoj i na drugoj strani u sukobu. U ovom radu učinjen je pokušaj da se historijskim činjenicama razbiju već uvriježeni stereotipi i neki lokalni mitovi. Jer, samo na osnovu provjerljivih historijskih izvora može se graditi kultura sjećanja, povjerenje i dobri međunacionalni odnosi, kako u nacionalno mješovitim zajednicama tako i na nivou čitave Bosne i Hercegovine.

To ne treba posebno ni naglašavati.

Summary

While it's difficult to generalize many local contradictions during the Second World War (and here we're discussing Posavina), historical sources undeniably confirm that the attitude of Bosnian Muslims towards the Independent State of Croatia (NDH), in which they were, by unfortunate wartime circumstances, „given“ to live, gradually evolved, as Prof. Adnan Jahić wrote, „from hope and loyalty to bitterness and resistance.“ The conflict between the Ustashe (Catholic Croats) and the Green Cadre (Bosnian Muslims) at the end of the war is a consequence or expression of precisely that „bitterness and resistance“.

There are numerous archival sources that speak to the essence and character of misunderstandings and conflicts between Ustashe units and units of the „Green Cadre“ (Bosnian Mountaineers) in Posavina in late 1944 and early 1945. This work has also shown that it was wrong to equate or put an equal sign between the Ustaše and the „Green Cadre“ in Bosnia and Herzegovina. On the contrary, although they belonged to the same warring side, fundamentally incorrect, they realistically had different goals, so their relations varied from mutual distrust to hidden or open conflicts. The immediate causes of these conflicts could be bizarre, sometimes incomprehensible, but the deeper causes were a result of disappointment in the Ustashe regime and in what was wrong, primarily in its foundations - the racial character of its structure, repression

against Serbs, Jews, and communists, in the inability to protect the endangered population from insurgent, mostly Serbian retaliation and revenge...

Where these deep antagonisms and divisions led and how they ended was demonstrated by the bloody conflict between members of the local unit of the „Bosnian Mountaineers“ in Orašje, mostly Muslims, and Ustashe units from nearby Croatian villages, mostly Catholics, in mid-March 1945. It was a tragic conflict that claimed several dozen lives on both sides, right at the end of the war.

By all its characteristics, it was a showdown between Muslims and Croats (although several Serbs also perished in it), which would have long-term negative consequences in the interethnic relations of the entire region. In folk memory, the event has been recorded from the perspective of innocent victims, as they say, on both sides of the conflict. This work attempted to break already established stereotypes and some local myths with historical facts. Because only based on verifiable historical sources can a culture of memory, trust, and good interethnic relations be built, both in ethnically mixed communities and at the level of the entire Bosnia and Herzegovina.

This need not be emphasized separately.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina za Bosnu i Hercegovinu, Bosanski Šamac.*
2. Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, *Fond Ustaške nadzorne službe (UNS).*
3. Vojni arhiv Jugoslavije, *Fond NDH.*

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Zbornik NOR-a*, IV, knj. 32, dok. 155.

Knjige/Books:

1. Grupa autora, *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Odbor za monografiju „Modriča i okolina u prošlosti“, Modriča 1986.
2. Grupa autora, *Osamnaesta hrvatska istočnobosanska NOU brigada*, Odbor za izradu i izdavanje monografije, Tuzla 1988.
3. Jahić Adnan, *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, DD „Zmaj od Bosne“ – KDB „Preporod“ Tuzla 1995.
4. Jahić Adnan, *Između čekića i nakovnja – bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2023.
5. Jahić Adnan, *Vrijeme izazova – Bošnjaci u prvoj polovini 20. stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb; Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014.
6. Matolić Marko, *Orašje i okolica u vrijeme Drugog svjetskog rata (1941-1945)*, Orašje 2023.

7. Nezirović Nikša, *Monografija Bosanskog Šamca – od najstarijih vremena do 1945. godine*, D.o.o. „Kula“, Šamac 2011.
8. Redžić Enver, Muslimansko autonomništvo i 13 SS divizija, „Svjetlost“, Sarajevo 1987.
9. Šljivo Galib, Galib Šljivo, *Orašje 1863-1995*, Mjesna zajednica, Orašje 2001.
10. Tihić Esad, Hamzić Omer, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988.
11. Tihić Esad, *Posavsko-trebavski narodnooslobodilački odred*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1983.

Članci/Articles:

1. Barić Nikica, Prilog poznavanju povijesti Odžaka u Drugom svjetskom ratu, *Historijska traganja*, br. 20, Institut za istoriju, Sarajevo 2021.
2. Hamzić Omer, Antifašističko djelovanje skupine časnika Hadžiefendićeve DOMDO legije i njihovo pristupanje NOP-u, *Zbornik radova XIX simpozija, Bošnjačko iskustvo antifašizma, Bošnjačka pismohrana*, Bošnjačka nacionalne zajednice za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, sv. 12, br. 36-37, Zagreb 2013.
3. Hamzić Omer, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području Tuzlanske oblasti, *Časopis za društvena pitanja i kulturu Stav*, br. 6/7, „Monos“ Gračanica i Narodna i univerzitetska biblioteka Tuzla 2004.
4. Hamzić Omer, Podsjećanje na dvije muslimanske rezolucije iz 1941. godine - Bijeljinsku i Tuzlansku, *Gračanički glasnik*, br. 34, „Monos“, Gračanica 2012.
5. Hamzić Omer, Ratni putevi i stranputice vitez Pjanića – neka obilježja Sokola u Drugom svjetskom ratu, *Gračanički glasnik*, br. 11, „Monos“ Gračanica 2001.
6. Hamzić Omer, Šaković Edin, Odbrana Puračića i počeci Hadžiefendićeve legije, *Historijska misao*, br. 3, Društvo historičara, Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Tuzla 2017.
7. Hurem Rasim, Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara u položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do raja 1944. godine, *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, br. 4, Sarajevo 1968.
8. Malović Gojko, Zeleni kadar – samosvojna muslimanska vojska u sjeveroistočnoj Bosni (1943-1945), *Zbornik radova sa Naučnog skupa Uticaj ideologija na historiografiju Bosne i Hercegovine 20. stoljeća*, Društvo historičara, Tuzla 2017.
9. Matolić Marko, Boravak 18. hrvatske NOU brigade u Posavini u Veljači i Ožujku 1944. godine, s posebnim osvrtom na njezino djelovanje na području današnjih općina Orašje i Domaljevac-Šamac, *Historijski pogledi, god. V*, br. 8, Centar za istraživanje moderne i savremene historije, Tuzla 2022, 302-316.
<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.302>.
10. Šaković Edin, Prilozi životopisu Ibrahima Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti), *Gračanički glasnik*, br. 34, „Monos“ Gračanica 2012.
11. Tihić S. Esad, Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratišta i Posavine (1942-1943), *Gračanički glasnik*, br. 2, „Monos“, Gračanica 1996.